

SEGÍTSÉG AZ ELSŐ SZÁZADI JÚDAIZMUS TANULMÁNYOZÁSÁHOZ

SZABADOS ÁDÁM

Az első századi júdaizmus megértése fontos lehet az Újszövetség tanulmányozásakor. Annak, aki komoly exegézist akar végezni, minimális ismerettel rendelkeznie kell arról a vallási, kulturális, társadalmi közegekről, melyben Jézus és az első keresztények éltek. Három domináns hatás érvényesült az Újszövetség háttérvilágában: a római kultúra, a hellén kultúra, és a júdaizmus. Ebben a cikkben az utóbbi megismeréséhez szeretnék segítséget nyújtani.

Keresztény könyvekben vagy a szószékekről időnként érdekes tényeket közölnek velünk Jézus korának zsidó világából. Elmondják például, hogy a főpap ruhájára egy kötelet erősítettek, hogy ha az áldozat bemutatásakor a főpap meghal a szentek szentjében, ki tudja húzni onnan. Vagy azt halljuk, hogy Jeruzsálemben volt egy kapu, amit a tú fokának neveztek, valójában erre utal Jézus, amikor a gazdagokról beszél, akiknek nehéz bemenni az Isten országába. Egyes kommentárok szerint Pál a Róma 7-ben a bar micva szertartására gondol, ami minden zsidó fiú számára a felnőtté avatás eseménye volt. Tényleg? Az exegézis egyik feladata, hogy utánajárjon ezeknek az információknak. Azért éppen ezt a három példát hoztam, mert mindhárom esetben erősen vitatható tényekről van szó: a főpap ruháján lévő kötél több, mint ezer évvel későbből származó bizonytalan információ, a tú foka nevű kapu egyszerű városi legenda, Jézus korában pedig még szinte biztosan nem ünnepelték a bar micva szertartását.

Természetesen nem fog minden a Bibliát komolyan tanulmányozó hívő elmélyedni az elsődleges forrásokban, de nem árt, ha legalább valamelyest tájékozódni tud a júdaizmus iratai között, és a fejében el tudja helyezni, ha valahol utalást lát ezekre a forrásokra. Attól pedig, aki másokat is tanít, joggal elvárható, hogy tisztában legyen olyan alapvető tényekkel, mint például azzal, hogy a Talmud jóval az Újszövetség után készült, vagy hogy az apokrif és pszeudoepigráf iratok fontos szerepet játszottak az első századi zsidóság gondolkodásában.

Ebben a cikkben először azt szeretném megmutatni, hogy mely forrásokból ismerhetjük meg az első századi júdaizmus világát, mi ezeknek a forrásoknak a jelentősége, és mire kell vigyáznunk, ha hivatkozunk rájuk. Mivel a júdaizmus egyik jelentős forrása a rabbinikus irodalom, a cikk második felében megpróbálom tisztázni azokat a fogalmakat, melyek fontosak a rabbinikus júdaizmus irodalmának megértéséhez (pl. mi a különbség a Misna és a Midrás, vagy a halakha és a haggada között). A tömörségre törekedtem, ezért a források és a magyarázatok esetében is csak a legfontosabb tényekre térek ki.

I. AZ ELSŐ SZÁZADI JÚDAIZMUS KUTATÁSÁNAK FORRÁSAI

Vajon milyen lehetett Jézus korában a zsidók hite? Az Újszövetségből sok dolog kiderül, de van-e információnk a zsidó hitgyakorlásról más forrásokból is? Ahhoz hasonlított a zsidó vallás, amilyen a júdaizmus egyik vagy másik ága ma, vagy egészen más volt? Milyen forrásokból ismerhetjük meg az első századi júdaizmust, azt a júdaizmust, amelyben Jézus és az első tanítványok életek? A héber Biblia (protestáns Ószövetség) utolsó könyve évszázadokkal Jézus kora előtt íródott, a zsidó vallásgyakorlás sok változáson mehetett át ebben az időszakban. A Talmud évszázadokkal a kereszténység kezdetei után jött létre, ami szintén elég nagy időbeli eltérés. Vannak-e időben közelebbi források, melyek segíthetnek a Jézus-korabeli zsidó vallás rekonstrukciójában?

A görög és a római kultúra jelentős mennyiségű irodalmi forrásával ellentétben az első századi júdaizmus irodalma viszonylag karcsú korpuszt képez, és egyik forrás sem teljesen problémamentes. A források hat csoportjáról beszélhetünk: 1. bibliafordítások, 2. apokrif és pszeudoepigráf iratok, 3. Holt-tengeri tekercsek, 4. korai rabbinikus irodalom, 5. hellenista források, 6. régészeti leletek. Nézzük meg ezeket egyenként, és lássuk, mennyiben lehet támaszkodni rájuk az első századi júdaizmus kutatásakor.

1. Bibliafordítások

A zsidóság által használt bibliafordítások fontos információkat szolgáltatnak az első századi júdaizmus hitéről. Kiemelt jelentősége van a görög fordítások között a Septuagintának, mely nem csak a görögül beszélő zsidók, de az első keresztények közkedvelt bibliafordítása is lett. A Septuagintát valamikor a Kr. e. 3. században, Alexandriában készítették. Más görög bibliafordítások is léteztek, mint például Aquila vagy Szümmakhosz fordításai.

A targumok szintén rávilágítanak a zsidók írásértelmezésére. Különösen a két legkorábbi, a Kr. u. 2-3. században készült Onkelosz Targum, és a negyedik században már ismert Jonatán Targum. Mivel ezek arám parafrázisok, sokszor egy-egy igehely értelméről van inkább szó, mint fordításáról, így kutatók számára különösen is hasznos források. Meg kell azonban jegyezni, hogy sem a görög fordítások, sem az arám targumok nem az első században készültek, hanem pár évszázaddal előtte vagy utána.

2. Apokrif és pszeudoepigráf iratok

Azoknak a nem kanonikus zsidó iratoknak a csoportjáról van szó, melyek a második Templom idején születtek. (Korábban intertestamentális irodalomnak nevezték őket, mert keletkezésük időben az Ószövetség és az Újszövetség közé helyezi őket.) Apokrifnek azokat az könyveket hívják, melyek egyes bibliafordításokban bekerültek a kanonikus iratok közé (katolikus szóhasználatban *deutero-kanonikus* iratok), az összes többi a pszeudoepigráf nevet viseli.

Az apokrif iratok között említik a *Makkabeusok első és második könyvét*, *Judit könyvét*, *Tóbiás könyvét*, *Sirák fia könyvét*, *1-2 Ezsdrást* és még néhány

rövidebb írást vagy írástörédeket. A pszeudoepigraf iratok olyan könyvek gyűjteménye, mint a *Makkabeusok harmadik és negyedik könyve*, a *Jubileumok könyve*, 1-2 *Henoch*, a *Mózes mennybevittele*, a *Tizenkét pátriárka testamentuma*, a *József és Aszenát* és más írások. Ezek az iratok rávilágítanak a zsidóság vallási életére a Jézus korát megelőző néhány évszázadban.

3. Holt-tengeri tekercsek

A qumráni tekercsek felfedezésének nagy jelentősége volt az első századi júdaizmus megértésében. Ma már hozzáférhető gyakorlatilag az összes qumráni tekercs tartalma, melyek között megtalálhatók az ószövetségi könyvek másolatai ugyanúgy, mint a qumráni vallási közösség saját rendszabálya és közösségi iratai. Nagy valószínűséggel arról a közösségről van szó, melyet Josephus a farizeusok és szadduceusok mellett a júdaizmus harmadik „szektájának”, az *esszenusok* közösségének nevezett.

A Holt-tengeri tekercsek jelentősége nagy, de az első századi júdaizmus megértéséhez való hozzájárulása nem problémamentes. A problémát elsősorban az iratok „szektás” jellege okozza: nehéz megállapítani, hogy a dokumentumokban található hitvilág mennyiben tükrözi a Jézus korabeli zsidóság egészének hitét, és mennyiben csak a júdaizmus egy zárt közösségének meggyőződését.

4. Korai rabbinikus irodalom

A rabbinikus iratok sok dologra rávilágíthatnak az első századi júdaizmussal kapcsolatban, de óvatosan kell bánnunk velük. A Talmud szövegét csak a Kr. u. 5-6. században állították össze, ezért nem biztos, hogy az általa képviselt nézet vagy a szövegben található gyakorlat az első században is létezett.

A Talmud ugyanakkor a Kr. u. 200 körül összeállított Misna szövegét is tartalmazza, és vannak benne más tannaimtól származó idézetek, tehát egészen korai információkat is megtudhatunk belőlük. Ilyen például a Hillél és Shammai rabbi iskolája közötti különbségek, vagy a válással kapcsolatos rabbinikus viták ismertetése. De még a tannaitikus szövegekkel is érdemes vigyázni, ha a Jézus korabeli júdaizmust szeretnénk belőlük megismerni, mert a Misna szövege a Templom lerombolása (Kr. u. 70) utáni időkből származik. A Templom lerombolása földrengésszerű változást hozott a zsidók vallásában, amit leginkább a protestáns reformáció hatásához tudnék hasonlítani (anélkül, hogy a párhuzamban értékítélet lenne). Ha a rabbinikus irodalmat az első századi júdaizmus kutatásához használjuk, feltétlenül érdemes ezt a töréspontot észben tartani.

5. Hellenista irodalom

A legfontosabb görög nyelvű zsidó szerzők ebből az időszakból: Alexandriai Philon és Josephus Flavius. A júdaizmus fontos forrásai, legfontosabb értékük az, hogy Philon is és Josephus is az első században éltek és alkottak. *Philon* az alexandriai zsidóság képviselőjeként betekintést enged a hellenizmus

kulturális tengerében önmagát és hitét értelmező, filozófiai műveltséggel rendelkező zsidó gondolkodásba. Könyveinek ez jelenti ugyanakkor a korlátait is: Philon gondolatai lehet, hogy csak Philon gondolataiba engednek betekintést.

Josephus Flavius zsidó tisztként részt vett a Kr. u. 66-70-es zsidó háborúban, de átállt a rómaiak oldalára, és megjövendölte Vespasianus hatalomra jutását. Római polgárként írta meg a zsidó háború és a zsidó nép történetét. Josephus – rómaiak iránti elfogultsága ellenére – az egyik legértékesebb forrás az első századi júdaizmus kutatásában. Josephus több ponton megerősíti az újszövetségi iratok beszámolóit; említést tesz olyan evangéliumi szereplőkről is, mint Keresztelő János, Jézus és a jeruzsálemi gyülekezetet vezető Jakab.

6. Régészeti leletek

A fenti források mellett rendelkezésre állnak régészeti leletek is, melyekből töredékes, de fontos információkhoz juthatunk, elsősorban a zsidóság hétköznapi életével kapcsolatban. Ilyenek például a híres Oxyrinchus papiruszok, melyek még a Miatyánk megértésében is segítettek, vagy a házassági eskükről, adás-vételi szerződésekről, bevásárlási listákról és hasonló hétköznapi élethez kapcsolódó eseményekről fennmaradt leletek.

Az első századi júdaizmus tanulmányozása számos akadályba ütközik, de nem gyümölcstelen foglalatosság, különösen azok számára, akik szeretnék jobban érteni és átlátni azt a közeget, amelybe Jézus született, és amelyből a keresztény hit elindult világhódító útjára.

II. A RABBINIKUS JÚDAIZMUS IRODALMÁNAK ALAPFOGALMAI

Talmud, Misna, Tanakh, Tannaim, Halakha, Midrás – mik ezek? Az olvasottabb emberek ráismernek a júdaizmus irodalmának fogalmaira, de azt már kevesebben tudnák megmondani, hogy pontosan mire is vonatkoznak ezek a szavak. Annak, aki a Bibliával komolyabban szeretne foglalkozni, érdemes legalább címszavakban megismerkedni ezeknek a szavaknak a jelentésével, mert gyakran előkerülnek bibliai lexikonok utalásaiban, kommentárokbán, teológiai könyvekben és az Újszövetség háttéroidalmában. Az alábbiakban összegyűjtöttem a rabbinikus júdaizmus irodalmának legfontosabb fogalmait, és röviden elmagyarázom, hogy melyik szó mit jelent.

1. Tanakh

Az Ószövetség (vagy héber Biblia) zsidó elnevezése. A Tanakh mozaikszó: a Tóra (Törvény), a Neviim (Próféták) és a Ketuvim (Iratok) kezdőbetűiből tevődik össze. Szövege a protestáns Ószövetség szövegével azonos, csak a könyvek sorrendje más.

2. *Misna*

A Templom lerombolása (Kr. u. 70) utáni rabbinikus irodalom legkorábbi gyűjteménye. Többnyire a Tóra értelmezésével kapcsolatos szóbeli hagyományt kodifikálja, és olyan ismert rabbik tanítására hivatkozik, mint Gamáliel, Akiva és Méir. A Misna szövege halakha, vagyis a törvény szerinti életet szabályozza. A Misna szövegét „a Rabbi” néven emlegetett Jehuda Hanászi állította össze Kr. u. 200 körül.

3. *Tannaim*

A Krisztus utáni első két évszázad tanító rabbijai, akiknek a beszédeit és törvényértelmezéseit tartalmazza a Misna. A Misnán kívüli tannaitikus szövegek a baraita, melyeket a Toszefta gyűjt egybe.

4. *Amoraim*

Zsidó rabbik a 3-5. században, akik megjegyzésekkel és magyarázatokkal látták el a Misna szövegét. Ezek a magyarázatok a Gemara, mely a Misna mellett a Talmud másik részét képezik.

5. *Gemara*.

A Misna legkorábbi rabbinikus értelmezése és elemzése. A Misna és a Gemara együtt képezik a Talmud tartalmát.

6. *Talmud*

A Talmud az 5-6. században összeállított mű, mely a Misna szövegéből és a Misna kommentárjából (Gemara) áll. A Talmud két változata maradt fenn: egy rövidebb, a Jeruzsálemi Talmud, és egy hosszabb, a Babilóniai Talmud.

7. *Toszefta*

Azokat a tannaitikus szövegeket gyűjti össze, melyek nem kerültek bele Jehuda Hanászi Misnájába. A Misna után, de valószínűleg még Kr. u. 300 előtt állították össze. Tekintélye soha nem volt egyenrangú a Misna tekintélyével.

8. *Baraita*

A Misna gyűjteményén kívül maradt szóbeli hagyomány, melyet a Toszefta gyűjt össze.

9. *Midrás*

A szó utalhat exegetikai módszerre, egy konkrét szöveg értelmezésére, vagy akár egy bibliai kommentárra is. Exegetikai módszerként a midrás a zsidó

bibliamagyarázat legismertebb formája, melyben nagy szerepe van a Mózes-től eredeztetett szóbeli hagyománynak is. A midrás a mondatok szó szerinti értelmén túl a szöveg mélyebb jelentését is kutatja. A midrás-kommentárok műfaja lehet halakha vagy haggada. Legkorábbi midrások (midrásim) a Misna idejében íródott *Mekilta* (midrás a 2 Mózes 12-23 szövegéhez), *Sifra* (midrás a 3 Mózes szövegéhez) és *Sifre* (midrás a 4 Mózes 5-35 és 5 Mózes szövegéhez).

10. Halakha

A halakh (menni, járni) szóból ered, és azt mondja el, hogy különböző élethelyzetekben hogyan kell a törvény szerint élni. Halakha jellegű útmutatásokkal találkozunk a Misna és a Toszefta szövegében, valamint a midrás-kommentárokból.

11. Haggada

A nem halakha jellegű írásmagyarázatok neve. A haggada általában moralizáló történeteket, régi hagyományokat és mondákat tartalmaz. A midrások egy része haggada jellegű szöveg.

12. Targum

A Targum a héber Biblia egy-egy könyvének arám parafrázisa. A targumok (targumim) valahol a szó szerinti fordítás és a midrás-kommentár műfaja között helyezkednek el. Mivel néhány targum eredete bizonyíthatóan visszanyúlik a második századba, parafrázis-jellegük miatt értékes információkkal szolgálnak az akkori zsidóság bibliaértelmezésével kapcsolatban.

Azok kedvéért, akik máris elvesztek a sok fogalom között, összefoglalom a legfontosabbakat. A *Misna* a Templom lerombolása utáni júdaizmus legkorábbi tekintéllyel bíró szövege. A Misnában rabbik magyarázzák a törvény egyes rendelkezéseit. Amikor későbbi rabbik magát a Misnát magyarázták, az lett a *Gemara*. A *Talmud* ebből a két részből áll: a második század végén összegyűjtött Misnából és a néhány évszázaddal később összegyűjtött Gemarából. A Talmud mellett a Krisztus utáni júdaizmus meghatározó könyvei még a midrások és a targumok. Az előbbieket bibliamagyarázatok, az utóbbiak parafrázisok. A Toszefta a Misnából (és így a Talmudból is) kimaradt rabbinikus szövegeket közöl. A júdaizmus irodalmának fő szerzői a tannaim (Kr. u. 200 előtti rabbik) és az amoraim (Kr. u. 3-5. századi rabbik). A törvény magyarázatai két műfajt képviselnek: halakha és haggada. A Misna és a Talmud szövegei szinte kizárólag halakha jellegűek, vagyis a törvény megtartásának konkrét hogyanjáról szólnak.